

ŞEYX MƏHƏMMƏD İBN ƏL-HƏSƏN ƏL-HÜRR ƏL-AMİLİNİN ELMİ FƏALİYYƏTİ VƏ ƏSƏRLƏRİ

*Məhəmməd MƏMMƏDOV,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
İslamşünaslıq ixtisası üzrə magistrantı,
mehammed2452@gmail.com*

***Xülasə.** Müsəlman aləminin görkəmli alimlərindən və böyük şəxsiyyətlərindən olmuş, Şeyx Məhəmməd əl-Həsən əl-Hürr əl-Amili XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin şeyxülislam və qazi əl-qüzat vəzifələrini dünyasını dəyişənədək icra etmiş, həmçinin böyük alimlərdən dərs almış, hədisləri rəvayət etmək icazəti almış, dərs vermiş və çox dəyərli əsərlər yazmışdır. Belə bir alimin tədqiq olunması və onun haqqında məlumatların azlığı bu işin elmi yeniliyidir. Öz dövrünün bir çox alimləri ilə əlaqədə olmuş, onlardan icazətlər almış və bəzilərinə icazətlər vermişdir. Onların ən böyüklərindən sayılan Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi ilə qarşılıqlı olaraq özlərinin bütün kitablarından hədis rəvayət etmə icazətini vermişlər. Həmçinin azərbaycanlı böyük mühəddis Ağə Hüseyn əl-Xansari ona icazət vermişdir. Onun hədis barəsində səkkiz, fiqh barəsində on altı, üsuli-fiqh barəsində dörd, kəlam barəsində on bir, təfsir barəsində iki, rical barəsində altı, əxlaq barəsində dörd, dua haqqında iki, şeir, ədəbiyyat və dilçilik barəsində altı, astronomiya, riyaziyyat, həndəsə kimi müxtəlif elmlər barəsində yeddi və başqa mövzuları əhatə edən ümumilikdə adı bilinən altmış altı əsəri var. Onlar içərisində seçilən və ən məşhuru “Vəsailuş-Şiə” əsəridir. Habelə “Əməlul-Amil”, “Bidayətul-Hidayə”, “İsbatul-Hudat” və s. əsərləri də məşhurdur. Onun ləqəblərindən olan “Sahibul-Vəsail” və “Sahibul-Əməl” də yazdığı əsərlərinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Ümumilikdə İslam, xüsusilə də Azərbaycanla əlaqəli olan belə dəyərli alimlərin tədqiq edilməsi həm elmə və alimə verdiyimiz qiymətin nə qədər yüksək olduğunu göstərir, həm də elmi mədəniyyətimizi öyrənməyimizə və mənəvi dəyərlərimizə sahib çıxmağımıza səbəb olur.*

***AÇAR SÖZLƏR:** Hürr əl-Amili, Vəsailuş-Şiə, Əməlul-Amil, hədis.*

Мухаммед Мамедов НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ТРУДЫ ШЕЙХА МУХАММЕДА ИБН АЛЬ-ГАСАНА АЛЬ-АМИЛИ

***Резюме.** Шейх Мухаммед ибн аль-Гасан аль-Амили является одним из многочисленных великих ученых в истории и культуре ислама. Он один из выдающих личностей ислама. С XVII*

века до конца жизни Шейх Мухаммед занимал должность шейх-уль-ислама и газуль-гузата в азербайджанском государстве Сефевидов. Он обучался у великих ученых, получил разрешение (иджаза) на повествование хадисов, обучал и написал множество ценных трудов. Изучение такого ученого и недостаток информации о нем составляют научную новизну этой работы. Шейх Мухаммед общался со многими учеными своего периода, получал у них разрешение и давал разрешение некоторым из них. Одним из таких ученых, к которым Шейх Мухаммед относился с уважением, был Алламя Мухаммед Багир аль-Маджлиси. Они дали друг другу разрешение на повествование хадисов из всех своих книг. Также, великий мухаддис Ага Гусейн аль-Хансари дал ему разрешение. Шейх Мухаммед является автором шестидесяти шести трудов, названия которых известны. Из них восемь посвящены хадисам, шестнадцать – фикху, четыре- усуль аль-фикху, одиннадцать- изречениям, два-тафсиру, шесть-риджалю, четыре-морали, два- молитве, шесть- литературе и языкознанию, семь- таким наукам, как астрономия, математика, геометрия и др. темам. Самым известным среди них является «Васаилуи-Шиа». Среди других трудов «Амалуль-Амиль», «Бидаятуль-Хидая», «Исбатул-Худат» и др. Его псевдонимы «Сахибуль-Васаиль» и «Сахибуль-Амал» указывают на значимость его трудов. В целом, исследование ценных ученых, связанных с исламом, в особенности с Азербайджаном, показывают то, как высоко мы ценим науку и ученого, приводит к изучению научной культуры и сохранению нравственных ценностей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Хур аль-Амили, Васаилуи-Шиа, Амалуль-Амиль, хадис.

Mahammad Mammadov

SCIENTIFIC ACTIVITY AND WORKS OF SHEIKH MUHAMMAD BIN AL-HASAN AL-HURR AL-AMILI

Summary. In Islamic history and culture, there are many outstanding and great scholars, one of which is Sheikh Muhammad al-Hasan al-Hurr al-Amili. This valuable scholar was one of the great figures of Islam, he served as Shaykh al-Islām and Gazul-Guzat of the Safavid State of Azerbaijan in the 17th century until his death, and also studied with great scholars, got a consent to narrate hadith, taught and wrote very beneficial works. The scientific novelty of this work lies in the fact that such a scientist has not been studied and there is little information about him. He was in touch with many scientists of his own time, got permit from them, and also gave permit to some of them. Allamah Mohammad Baqer al-Majlisi, one of the greatest of them, respected each other and allowed each other to recite hadith from all their books. At the same time, permission was given to him by the great Azerbaijani Muhaddith Agha Hussein al-Khansari. He has eight works on hadith, sixteen on fiqh (Islamic jurisprudence), four on usul al-fiqh (methodical jurisprudence), eleven on kalam, two on tafsir, six on biographical evaluation and four on morality, two on prayer, six on poetry, literature and linguistics, seven on various sciences such as astronomy, mathematics and geometry, and sixty-six widely known to cover other subjects. Among them, the outstanding and most famous work is “Wasa’il al-Shia”. Along with him “Amal al-amil”, “Bidayat al-Khidaya”, “Isbat -Hudat” and others, there are also works. Among his nicknames, the nicknames

“Sahib al-Vasail” and “Sahib al-Amal” show how important his works are. The study of such valuable scholars associated with Islam in general and Azerbaijan specifically indicates how much we attach importance to science and scientists, and leads to the study of our scientific culture and the possession of our moral values.

KEY WORDS: *Al-Hurr al-Amili, Wasa'il al-Shia, Amal al-amil, hadith.*

Giriş

Müsəlman aləminin böyük şəxsiyyətlərindən sayılan, öz dövrünün nəhəng alimlərindən olan Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürri əl-Amilin İslam elmlərindəki və ilahiyyatşünaslıqdakı rolunun və xidmətlərinin araşdırılıb tədqiq edilməsi həm müasir dövrümüz üçün, həm də xalqımızın yetmiş illik sovet müstəmləkəçiliyindən sonra elmi-tarixi mədəniyyətini öyrənilməli dəyərlərimizə sahib çıxmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki belə şəxslərin fəaliyyətini araşdırmaqla Azərbaycan tarixinin ayrılmaz hissəsi olan İslam mədəniyyətini, dolayısı ilə öz elmi-mədəni tariximizi işıqlandırırıq. Əl-Amili şiə hədis tarixində çox mühüm yerə sahibdir. Haqqında bir qədər təfsilatlı şəkildə danışacağımız əsəri “Vəsaili-Şiə” həm İslam, həm də şiə hədis tarixi üçün önəmli bir əsərdir. O bu əsərə etdiyi mükəmməl tərtib və təsniflə fəqihlərin və hədis elmi ilə məşğul olanların işini asanlaşdırmışdır. Hədis elmindəki məharətinə görə “əl-Mühəddis” ləqəbi ilə məşhurlaşmış bu alimin tədqiqi sadələşdirdiyimiz cəhətlərdən əlavə, İslam elmlərinin inkişafı və daha bir çox müsbət cəhətlərdən önəmli elmi yeniliklərə səbəb olacaqdır.

Şeyx Məhəmməd əl-Həsən əl-Hürri əl-Amili Cəbəlu Amil bölgəsində doğulub boya-başa çatmışdır. Cəbəlu Amil bölgəsi həmin dövrdə şiələrin ən əhəmiyyətli elm mərkəzlərindən biri idi. Digər məntəqələrə nisbətən daha kiçik olmasına baxmayaraq, həmin dövrün alimlərinin böyük hissəsi oradan çıxmışdır. Başda atası, babası və əmisi olmaqla həmin dövrdə orada olan böyük alimlərdən dərs almışdır. Bu məqaləmizdə onlardan yeddisini qeyd etmişik. Ömrünün qırx ilini Cəbəlu Amil bölgəsində keçirdikdən sonra imamları ziyarət etmək üçün vətəninə ayrılmış, İmam Rzanı (ə) ziyarət etmək üçün getdiyi Tusda qalması qərarlaşdırmış və ömrünün sonunadək orada şeyxülislam və qazi əl-qüzat vəzifələrini icra etmişdir. Onun Səfəvilər dövlətində və digər bölgələrdə icazət aldığı böyük alimlər olmuşdur. Biz onlardan iyirmisinin adını bu məqaləmizdə yazmışıq. Həmçinin icazət aldığı həmin alimlərdən bəzilərinə icazət də vermişdir. Onlardan ən məşhuru “Biharul-Ənvar” əsərinin müəllifi Əllamə Məclisidir. Belə ki, onlar bir-birinə mütləq icazət vermişlər. Onun icazət şeyxlərinin içərisində azərbaycanlı böyük alim “əl-Mühəddis” ləqəbli Ağa Hüseyn əl-Xansari də vardır. Onun tələbələri arasında yeddi, icazət verdikləri içərisində isə on səkkiz alimin adını vermişik. Əl-Amili müxtəlif elm sahələrinə dair bir çox kitab yazmışdır. O, təfsir, hədis, fiqh, üsuli-fiqh, kəlam, əxlaq, rical və bioqrafiya, dilçilik, ədəbiyyat və şeir, dua, tarix, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya kimi elmlərdə adları bizə məlum olan altmış altı əsər təlif etmişdir. Onun kitablarının içində “Vəsaili-Şiə” şah əsər olaraq həm hədis, həm də fiqh elmində mühüm əsərlərdən sayılır. Dörd əsər keçməsinə baxmayaraq, bu əsəri İslam aləmindəki məşhurluğunu itirməmiş, fəqihlərin və hədis elmi ilə məşğul olanların ən çox müraciət etdiyi kitaba çevrilmişdir. Müasirləri və müqaribləri bu kitaba qiymət vermiş, ona şərhlər və təliqlər yazmışlar.

Bu məqaləmizdə bir çox alimin kitab, təliq və məqaləsinə müraciət etmişik. Bunlardan Şeyx əl-

Hürr əl-Amilinin birbaşa əsərləri barədə, həmçinin ümumilikdə onun özü haqqında bioqrafiya yazmış və ya mövzu ilə əlaqəli məlumat vermiş Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi, Zeybud-Din ibn Əli Şəhid Sani, Şeyx Yusuf əl-Bəhrani, Əllamə Mirzə Abdullah Əfəndi ət-Təbrizi, Şeyx Abbas əl-Qummi, Ağa Bozorq ət-Tehrani, Seyid Möhsün əl-Əmin kimi nisbətən qədim alimlərin, Seyid Əhməd əl-Hüseyni, Cavad Şəhristani, Hadi Rostekar Muqəddim əl-Cəvhəri kimi Şeyx əl-Hürr əl-Amilinin əsərlərini tədqiq etmiş və həmin əsərlərə təliq yazmış araşdırmaçıların adını çəkə bilərik. Həmçinin f.f.d. İbrahim Quliyev, Mazlum Uyar, Hamid Agar kimi öz əsərlərində bu mövzu ilə əlaqədar məlumat vermiş müasir Azərbaycan və türk araşdırmaçılarının əsərlərinə, xüsusən də dr. Hüseyin Əhməd əl-Xuşn və dr. Cavad Əhməd əl-Bəhadili kimi Şeyx əl-Hürr əl-Amili haqqında geniş araşdırma aparmış, kitab yazmış müasir ərəb araşdırmaçılarının əsərlərinə, yəni həm qədim, həm də yeni mənbələrə birbaşa və ya vasitəli olaraq müraciət edilmişdir. İstinad etdiyimiz bəzi əsərlərin əlyazma halında olması və əlimizdə mövcud olmaması, yaxud istinad etdiyimiz alimlərin başqa bir əsərdən etdiyi nəqli gətirməyimiz həmin vasitəli müraciətlərə aiddir.

1. Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr əl-Amilinin həyatı və təhsili

1.1. Həyatı

Tam adı Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Hürr əl-Amili əl-Məşğəridir [1, s.9; 2, c.1, s.141]. Hicri-qəməri təqvimi ilə 1033-cü ildə rəcəb ayının 8-i, cümə axşamı, yaxud cümə günü dünyaya gəlmişdir. Bu barədə onun özünün verdiyi məlumat ixtilafıdır. Belə ki, o, “Vəsailü-Şiə” və “Əməlul-Amil” kitablarında öz tərcümeyi-halında öncə 8 rəcəb cümə axşamı, ikinci dəfə 8 rəcəb cümə günü dünyaya gəldiyini vurğulamışdır [3, s.19]. Miladi təqviminə əsasən isə 1623-24-cü illərdə aprel ayının 26-sı şialərin əsas elm mərkəzlərindən biri olan və çox sayda alimin yetişməsində rol oynayan Cəbəlu Amil bölgəsinin Məşğərə adlı kəndində dünyaya göz açmışdır [3, s.19; 4, s.28].

Daşdığı “əl-Amili” təxəllüsü də həmin Cəbəlu Amil məntəqəsindən qaynaqlanır [2, c.1, s.141]. Məntəqənin belə adlandırılması mənbələrdə Amilə ibn Səbəyə nisbət edilmişdir. Ona nisbətə məntəqə “Cəbəlu Amilə” adı ilə tanınmış, sonra isə dildə çox işlədilməsinə görə “Cəbəlu Amil”ə çevrilmişdir [5, c.2, s.104]. Məntəqədə şialəyin yayılmasında Əbu Zərr əl-Qəffarinin rolunun olduğu vurğulanır. Belə ki, Allah Rəsulu (s) və onun Əhli-Beytinin (ə) görkəmli səhabəsi Əbu Zərin Şamın məntəqələrindən birinə sürgün olunması və orada Əhli-Beyt (ə) sevgisini təbliğ etməsi nəticəsində Cəbəlu Amil məntəqəsində şialik yayılmışdır. Burada mədrəsələr qurulmuş və başda əl-Hürr əl-Amili olmaqla, məntəqənin bölgə və kəndlərində çox sayda şialə alimi yetişmişdir [6, c.1, s.75; 7, c.2, s.238; 8, c.1, s.85].

Onun daşdığı “əl-Məşğəri” təxəllüsü də Cəbəlu Amil bölgəsinin Məşğərə kəndinə görədir [2, c.1, s.141]. Əl-Amili burada böyümüş, ilk təhsilini burada atası Şeyx Həsən ibn Əli əl-Hürrün yanında almışdır. Özünün bildirdiyinə görə, atasının yanında bütün ərəb dili və fiqh kitablarını qiraət etmişdir [2, c.1, s.65; 9, s.218]. Bundan əlavə, ana babası Şeyx Əbdus-Səlam ibn Məhəmməd əl-Hürr, əmisi Şeyx Məhəmməd ibn Əli əl-Hürr, atasının dayısı Şeyx Əli ibn Mahmud və başqalarının yanında dərs almışdır. Sonra isə Cəbəlu Amilin başqa bir kəndi olan Cəbə kəndinə getmişdir. Burada da bir çox alimlərdən, Şeyx Zeynud-din ibn Məhəmməd ibn əl-Hüseyn, Şeyx Hüseyn əz-Zahiri, yenə öz əmisindən və başqa alimlərdən dərs almışdır. Cəbəlu Amil bölgəsində qırx il yaşamış və iki dəfə müqəddəs Həcc ziyarətini

yerinə yetirmişdir. Buradan sonra isə İraqa səfər etmiş və imamların məqbərələrini ziyarət etmişdir. Sonra Tus şəhərinə gedib İmam Rzanı (ə) ziyarət etmiş və nəticədə Məşhəd şəhərində qalmaq qərarına gəlmişdir. Ömrünün sonuna qədər həmin məntəqədə qalan əl-Hürr əl-Amili burada olarkən də iki dəfə Həccə getmişdir. Yenə də burada ikən İraqdakı imamları da iki dəfə ziyarət etmişdir [2, c.1, s.141-142; 4, s.28].

Onun “əl-Hürr” ləqəbi, həmçinin ailəsinin Alil-Hürr (Hürr ailəsi) adlanmasının səbəbi isə özünün və ailəsinin nəsəbinin Kərbəlada şəhid olan Hürr ibn Yezid ər-Riyahiyə çatmasına görədir [1, s.11; 4, s.28]. Bu fikirlə razılaşmayan bəzi araşdırmaçı alimlər (Seyid Möhsün əl-Əmin kimi¹) olsa da, müasir alimlərdən, əl-Hürr əl-Amili haqqında geniş araşdırma etmiş Şeyx Əhməd əl-Xuşn əl-Hürr ailəsinin nəsəbinin Kərbəla şəhidi Hürr ibn Yezid ər-Riyahiyə çatması məsələsini isbat etməyə və şübhələrə cavab verməyə çalışmışdır [1, s.12-15].

Şeyx əl-Hürr əl-Amili böyük alim və “Biharul-Ənvar” adlı geniş ensiklopedik əsərin sahibi Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisinin müasiri olmuş, Səfəvi dövlətinə gəldikdən sonra İsfəhana getmiş, burada ölkənin dini və siyasi işlərində böyük rola sahib Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi və Şah Süleyman Səfəvi ilə görüşmüşdür. Onun Əllamə Məclisi ilə görüşü Məşhədə gedən yolun üzərində yerləşən İsfəhan şəhərindən keçərkən bir müddət burada iqamətgah qurması və buranın alimləri, öndə gələn şəxsiyyətləri ilə tanış olması nəticəsində baş tutmuşdur. O, Əllamə Məclisidən şəxsən dərslər almışdır, lakin Əllamə ona hədis rəvayət etmək üçün önəmli icazət olan “İcazətül-müdəbcibə” adlı xüsusi şəhadətnamə vermişdir. Bu şəhadətnaməni hədis elmində ən qüvvətli olanların almaq hüququ vardır. Buna görə də Şeyx əl-Hürr əl-Amili bu şəhadət sənədi ilə bütün hədis kitablarından hədisləri rəvayət etmək hüququna malik olmuşdur. Buna əsasən, Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr əl-Amilinin qiraət şeyxi sayılmasa da, onun icazət şeyxlərindəndir [4, s.29]. Şeyx əl-Hürr əl-Amili Əllamə Məclisi kimi əxbari alimlərdən olmuş, lakin Əstərəbadi kimi qatı və təəssübkeş olmamış, əksinə, üsulilərə qarşı orta və mötədil yol tutmuşdur [9, s.219]. Ömrünün sonuna qədər Məşhəddə yaşamış Əl-Amili burada Şeyxülislam və qazi əl-qızat mövqelərinə yetişmişdir. Qardaşı onun 72 yaşında hicri-qəməri 21 ramazan 1104-cü ildə (miladi 26 may 1693) gün batımında Məşhəd şəhərində vəfat etdiyini bildirmişdir [1, s.96; 3, s.39; 4, s.28-29; 9, s.218].

1.2. Təhsili

1.2.1. Müəllimləri və icazət aldığı şeyxləri

Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr əl-Amilinin bir qism rəvayət nəql etdiyi, qiraət və icazət şeyxləri mövcuddur. Onların arasında İslam maarif və elmlərini öyrəndiyi, müxtəlif məkanlarda olan alimlərin dərslərində iştirak edib və kitablarında olan məsumlardan rəvayətlərinin icazəsini aldığı şeyxləri olmuşdur [3, s.20].

a. Qiraət şeyxləri

1. Şeyx Həsən ibn Əli əl-Hürr əl-Amili əl-Məşğəri (h.q. 1000-1062): Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr əl-Amilinin atasıdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, o, öz atasından dərslər almışdır. Atasına ərəb dili, fiqh və başqa bir çox kitabı qiraət etmişdir. O, öz kitabında atasının tərcümeyi halında

1 Bax: Seyid Möhsün əl-Əmin. “Əyanuş-Şiə”. Beyrut: Darut-Təarif, 1983, 12 cildə. c.2, s.494; c.8, s.161.

bu məlumatları vermiş və atasının fəzilətlərindən bəhs etmişdir [5, c.1, s.65-66]. Atasına öz qardaşı, yəni Şeyx Hüseyn ibn Əli əl-Hürri əl-Amilidən, o da şeyximizin babası Şeyx Əli ibn Məhəmməd əl-Hürri əl-Amilinin yoluyla rəvayət etmişdir [1, s.101-102; 2, c.1, s. 65, 141, 78, 129; 3, s.20].

2. Şeyx Hüseyn ibn əl-Həsən ibn Yunus əz-Zahiri əl-Amili: əl-Hürri əl-Amili özünün müasiri olmuş alimlərin və fəzilətli şəxslərin çoxunun Şeyx Hüseynin yanında qiraət etdiyini və tələbələrinin çoxunun onun nəfəsinin bərəkəti vasitəsi ilə fəzilətli alimlər olduğunu vurğulamışdır. Sözlərinə əsasən, özü də onun yanında ərəb dili və başqa fənlərə dair kitabları qiraət etmişdir. Şeyx Hüseyn əl-Amili ona ilk icazət verən şəxs olmuşdur. O, h.q. 1051-ci ildə, təqribən 18 yaşında Şeyx Hüseyn ibn əl-Həsəndən icazət almışdır. Beləliklə, onun həm qiraət, həm də icazət şeyxi olmuşdur [1, s.102; 2, c.1, s.70; 3, s.20].

3. Şeyx Zeynüd-Din ibn Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Zeynüd-Din əş-Şəhid əs-Sani (h.q. 1009-1064): əl-Hürri əl-Amili ona bütün ərəb dili, riyaziyyat, hədis və başqa bir çox kitabları qiraət etdiyini və ondan dərs aldığını qeyd etmişdir. Həmçinin digər şeyxlərində olduğu kimi onun da üstün xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş və rəvayət təriqini qeyd etmişdir [1, s.102; 2, c.1, s. 92-93, 141, 32; 3, s.21].

4. Şeyx Abdus-Səlam ibn Məhəmməd əl-Hürri əl-Amili: Onun ana tərəfdən babasıdır, atasının isə əmisidir. Şeyximiz öz babasından da dərs almış və 10 il onun yanında qiraət etmişdir. Bildirmişdir ki, Şeyx Abdus-Səlam öz dövründə zöhd və ibadətdə alimlər içərisində tayı-bərabəri olmayan bir şəxs idi [1, s.103; 2, c.1, s.107; 3, s.21].

5. Seyid Nurud-Din Əli ibn Əli əl-Musəvi əl-Amili (h.q. 970-1068): Şeyx əl-Hürri əl-Amili kiçik yaşlarında öz məntəqələrində onu gördüyünü, Şamda bir neçə gün onun dərslərində iştirak etdiyini və həmçinin Məkkədə də onu bir neçə gün gördüyünü, onun burada 20 ildən çox məskən saldıığını bildirmişdir [1, s.103; 2, c.1, s.125; 3, s.22].

6. Şeyx Əli ibn Mahmud əl-Amili əl-Məşğəri: Şeyximizin atasının dayısıdır. Onun yanında bir çox ərəb dili, fiqh və başqa kitabları qiraət etmişdir. Öz sözlərinə əsasən, atasının dayısı Şeyx Əli əl-Amili ona ümumi icazət vermişdir. Beləliklə onun həm qiraət, həm də icazət şeyxi olmuşdur. Ondən gələn rəvayət təriqini də qeyd etmişdir [1, s.103-104; 2, c.1, s.134; 3, s.21].

7. Şeyx Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Hürri əl-Amili əl-Məşğəri əl-Cəbəi (vəfatı h.q. 1071): Onun əmisidir və həm Məşğərə kəndində, həm də Cəbə kəndində ondan dərs almış, bütün ərəb dili, fiqh və başqa bir çox kitabları ona qiraət etmişdir [1, s.104; 2, c.1, s.170; s.141; 3, s.21].

b. İcazət şeyxləri

Şeyximiz əl-Hürri əl-Amilinin onlardan nəqlə hədis rəvayət etməyə icazə verən bir sıra şeyxi olmuşdur:

1. Əl-Muhəqqiq Ağa Hüseyn ibn Cəmalud-Din Məhəmməd ibn Həsən əl-Xansari (vəfatı 1099/1687): Şeyx əl-Hürri ondan icazə almış və bunu öz əsərində nəql etmişdir [1, s.105; 2, c.2, s.101; 3, s.22]. Azərbaycanlı olan Ağa Hüseyn əl-Xansari dövrünün ən nəhəg kələmçisi, alimlər içərisində tayı-bərabəri olmayan və öz əsrinin bütün ustalarının ustasıdır. Digər bir azərbaycanlı alim və mövzumuzla əlaqəli əl-Hürri əl-Amilinin “Əməlul-Amil” əsərinə təliq yazan böyük mütəxəssis, tarix sahəsində

höccət olan Əllamə Mirzə Abdullah Əfəndi ət-Təbrizi əl-Azərbaycanının ustasıdır [10, s.206].

2. Şeyx Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi (h.q. 1037-1111): Şeyx əl-Hürri əl-Amilinin icazət

şeyxlərinin içərisində ən tanınmış və ən önə çıxan şəxs sayılır. Əllamənin ona verdiyi icazə nəticəsində bütün əsərlərini və bütün rəvayətlərini nəql etmək hüququna sahib olmuşdur. Təkcə Əllamə Məclisi ona icazə verməmiş, eyni icazəni Şeyx əl-Hürri əl-Amili də ona vermişdir. Əllamə Məclisi onun verdiyi icazəni öz kitabı “Biharul-Ənvar”da nəql etmişdir [2, c.2, s.239; 3, s.22; 6, c.1, 71; 11, c.107, s.103; 12, c.30, s.173].

3. Seyid Mirzə Məhəmməd ibn Şərif əl-Hüseyni əl-Cəzairi: Şeyx əl-Hürri əl-Amili öz kitabında bu haqda belə buyurur: “Onun Kutubu-Ərbə hədisləri haqqında böyük bir kitabı və ondan başqa kitabları mövcuddur. Biz ondan rəvayət edirik” [1, s.107; 2, c.2, s.275; 3, s.23].

4. Əllamə Məhəmməd Tahir əş-Şirazi ən-Nəcəfi əl-Qumi (vəfatı h.q. 1098): Şeyx əl-Hürri əl-Amili onun müasiri və parlaq fəzilətli şəxslərdən olduğunu öz kitabında qeyd etmişdir. Onun çox sayda kitab və risalələrinin olduğunu və bunları rəvayət etdiyini vurğulamışdır [1, s.107; 2, c.2, s.277-278; 3, s.23].

5. Şeyx Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Zeynüd-Din əş-Şəhid əs-Sani: əl-Hürri əl-Amilinin “əd-Durrul-Mənsur” əsərinin sahibi olan bu şəxsdən rəvayət etdiyi qeyd olunmuşdur [1, s.105].

6. Şeyx Nəcibud-din Əli ibn Məhəmməd ibn Məkki əl-Amili: Şeyx əl-Hürri əl-Amili “Vəsailu-Şiə”nin 30-cu cildi səhifə 172-də, xatəmədə deyir: “Həmçinin Şeyx Nəcibud-Dindən də rəvayət edirik...” [1, s.105; 12, c.30, s.172].

7. Şeyx Fəxrud-din ət-Tureyhi “Məcməul-Bəhreyn” əsərinin sahibi: Şeyx əl-Hürri əl-Amili onun sadəcə müasiri olduğunu qeyd etsə də, onun özü Şeyx əl-Hürri əl-Amilinin adını öz əsərində çəkmişdir [1, s.106-107; 2, c.2, s.214].

8. Seyid Rafiu-din Məhəmməd ibn Heydər əl-Hüseyni ət-Təbətəbai ən-Naini: Ağa Bozorq ət-Tehrani onun Şeyx əl-Hürri əl-Amilinin şeyxlərindən olduğunu qeyd etmişdir [1, s.107; 13, c.6, s.184].

9. Əllamə Muhəddis Məhəmməd Möhsün əl-Feyz əl-Kaşani (“əl-Vafi” külliyyatının sahibi): Seyid Mərəşi Şeyx əl-Hürri onun tələbələri arasında qeyd etmişdir. Həmçinin “Tələmizətul-Əllamə əl-Məclisi” kitabının müəllifi də onun əl-Hürri əl-Amilinin şeyxlərinin sırasında olduğunu idda etmişdir [1, s.108; 14, s.61-62].

10. Seyid Haşim ibn Süleyman ibn İsmail əl-Hüseyni əl-Bəhrani ət-Tubəli əl-Kətkani (vəfatı h.q. 1108/1109) (“Təfsirul-Burhan” əsərinin sahibi): Şeyx əl-Hürri əl-Amili onun haqqında belə yazır: “Onu gördüm və ondan rəvayət etdim” [2, c.2, s.341]. Həmçinin Seyid Mərəşi bunu nəql etmiş və Seyid Əhməd əl-Hüseyni kimilər də bu fikri qəbul etmişlər [1, s.108-109; 3, s.23; 14, s.62].

11. Mövla Məhəmməd əl-Kaşani: [1, s.108]; 12. Əllamə Şeyx Abdullah əl-Hərфуşi [1, s.105]; 13. Əllamə Seyid Həsən əl-Hüseyni əl-Amili [1, s.104]; 14. Şeyx Nurud-Din əl-Cəzairi (vəfatı h.q. 1158); 15. Şeyx Mahmud Abdus-Səlam əl-Bəhrani [3, s.23]; 16. Seyid Məhəmməd ibn Məhəmməd Həsən ibn Qasim əl-Əynasi əl-Amili [1, s.108]; 17. Seyid Məhəmməd İbrahim əl-Musəvi əl-Amili; 18. əl-Vaiz Hacı Mahmud əl-Meyməndi [3, s.24]; 19. Seyid Yunus əl-Musəvi əs-Siqti əl-Amili [1, s.109]; 20. Şeyx Əli ibn Həsən əl-Amili: Şeyx əl-Hürri əl-Amilinin qardaşdır [3, s.24].

1.2.2. Tələbələri və icazət verdikləri

Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürri əl-Amili öz ustad və şeyxləri haqqında məlumat versə də, tələbələri və ondan icazət alanlar haqqında məlumat verməmiş və ya sadəcə işarə etməklə kifayətlən-

mişdir [3, s.25]. O, yanında qiraət edən tələbələri və ya rəvayətə icazə verdiyi şəxslər haqqında icmali olaraq bu sözləri demişdir:

“Müasir olan alimlərə gəlincə, biz onların çoxundan rəvayət edirik və onların çoxu da bizdən rəvayət edir. Bəziləri isə bizdən rəvayət edir və biz də onlardan rəvayət edirik. Mənim yanımda qiraət edənlərin, həqiqətən də, mənim yanımda qiraət etdiklərini zikr etmirəm, məndən icazət alanların da, həqiqətən, məndən icazət aldıklarını qeyd etmirəm. Müasir olan alimlərin məqamlarını vəsf etməyim kifayət edər, çünki bu onların bizdən, yaxud bizim şeyxlərimizdən rəvayət ediklərinə dəlildir” [2, c.1, s.20-21].

Əslində, onun tədris fəaliyyətinə təkcə Məşhəd şəhərindəki mədrəsəsini misal çəksək, orada gördüyü işlər onun tədris səviyyəsinin yüksək olduğunu söyləməyə kifayət edər. Bununla yanaşı, Şeyx əl-Hürri əl-Amilin “Əməlul-Amil” kitabını təhqiqlənmiş Seyid Əhməd əl-Hüseyni həmin kitaba yazdığı müqəddimədə Seyid Mərəşi ən-Nəcəfinin “Səcul-Bələbil” kitabına isnadla onun tələbələrini və ondan rəvayət edənlərin bəzilərinin adlarını qeyd etmişdir [3, s.25]. Həmçinin Şeyx Cavad Əhməd əl-Bəhadili kimi araşdırmaçılar da onlardan bəzilərinə qeyd etmişlər:

a. Tələbələri və onun yanında qiraət edənlər

1. Şeyx Həsən ibn Məhəmməd əl-Hürri əl-Amili: Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürri oğludur [3, s.26].

2. Şeyx Əli ibn əl-Həsən əl-Hürri əl-Amili: Şeyximiz əl-Hürri əl-Amilin qardaşıdır. Öz qardaşı haqqında təriflər yazdıqdan sonra deyir: “Atasına və mənə qiraət etmişdir” [2, c.1, s.118; 3, s.26].

3. Şeyx Məhəmməd ibn İbrahim Şərifud-din əl-Musəvi əl-Cəbəi: O da həmçinin icazət verdiyi tələbələrindən sayılır [3, s.26].

4. Şeyx Məhəmməd Rza ibn Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürri əl-Amili: Şeyximiz əl-Hürri əl-Amilin digər oğludur. Həmçinin ona da icazət verdiyi nəql olunmuşdur [3, s.26].

5. Şeyx Məhəmməd Mumin ibn Məhəmməd Qasim əl-Cəzairi: Onun Məşhəddəki mədrəsəsində h.q. 1099-cu ildə “əl-Vəsailuş-Şiə” dərslərində iştirak etdiyini Cəzairinin özü qeyd etmişdir [3, s.26; 13, c.11, s.263].

6. Məhəmməd Sadiq əl-Məşhədi: Ona fiqh, hədis və təfsir elmlərini tədris etmişdir [3, s.26].

7. Şeyx Məhəmməd Fazil ibn Məhəmməd Məhdi əl-Məşğəri: Şeyx əl-Hürri əl-Amilin yanında “Mən la Yəhduruhul-Fəqih”, “əl-İstibsar”, “Usulul-Kafi” kitablarını və “ət-Təhzi” kitabının çox hissəsini qiraət etmişdir. Şeyx əl-Hürri öz əsərində onu tərifləmişdir [2, c.2, s.292; 3, s.27].

b. Rəvayət etməyə icazə verdikləri

1. Şeyx Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi: Şeyx əl-Hürri əl-Amilin icazətini kamil şəkildə öz kitabı “Biharul-Ənvar” əsərində nəql etmişdir. Həmin icazəti Əllamə Məclisiyə h.q. 1085-ci ildə vermişdir [3, s.27; 11, c.107, s.103].

2. Məhəmməd ibn Zeynul-Abidin əl-Amili: Xansari onun bütün “Vəsailuş-Şiə” kitabını əl-Hürri əl-Amilidən rəvayət etdiyini demişdir [3, s.27].

3. Mahmud ibn Abdus-Səlam əl-Məni: Şeyx Yusuf ibn Əhməd əl-Bəhrani onun adındakı (يوسف بن أحمد) olan “mim” hərfinin fəthəli, “ayn” hərfinin sukunlu və “nun” hərfinin kəsrelili olduğunu qeyd etmişdir.

Onun Muhəddis əl-Hürr əl-Amilidən rəvayət etdiyini yazmış və onu tərifləmişdir [3, s.27; 15, s.72].

4. Mahmud ibn Mir əl-Meyməndi əl-Məşhədi: Onun tələbələrindən və Şeyx əl-Hürr əl-Amilidən rəvayət edənlərdən biri olduğunu Seyid Əhməd əl-Hüseyni qeyd etmişdir.

Həmçinin Seyid Əhməd əl-Hüseyni “Səcul-Bələbil”ə istinadən “Əməlul-Amil” kitabına yazdığı müqəddimənin 1-ci cildi, 17-ci səhifəsində bu adları qeyd edir:

“1.Mustafa ibn Abdul-Vahid ibn Səyyar əl-Huveyyzi; 2.Məhəmməd ibn Məhəmməd Baqir əl-Hüseyni əl-Ərci əl-Muxtari ən-Naini; 3.Məhəmməd ibn Məhəmməd Bəid ər-Rəvzi əl-Məşhədi; 4.Məhəmməd ibn Əli ibn Muhyid-din əl-Musəvi əl-Amili; 5.Məhəmməd Saleh ibn Məhəmməd Baqir əl-Qəzvini; 6.Məhəmməd Təqi ibn Abdul-Vəhhab əl-Astarabadi əl-Məşhədi (vəfatı h.q. 1158); 7.Məhəmməd Təqi əd-Dəhxavarqani əl-Qəzvini; 8.Məhəmməd ibn Əhməd əl-Hüseyni əl-Cəbəlanı; 9.Möhsün ibn Məhəmməd Tahir əl-Qəzvini ət-Talqani; 10.Nurud-din əl-Cəzairi (vəfatı h.q. 1158); 11.Məhəmməd Saleh əl-Hərəvi; 12.Əbul-Həsən ibn Məhəmməd ən-Nəbati əl-Amili; 13.Məhəmməd Hüseyn əl-Bağməci əl-Məşhədi; 14.Məhəmməd İbrahim əl-Hüseyni əl-Qəzvini”² [3, s.27-28; 16, s.17].

2. əl-Hürr əl-Amilin elmi fəaliyyəti və əsərləri

2.1. Şeyx əl-Hürr əl-Amilin əsərləri

Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr əl-Amili bəzi elmlərdə, xüsusən də hədis elmində xibrə əhli (mütəxəssis) olması ilə tanınır. O, öz əsrinin bir çox işlək olan elmlərində güclü bilgiyə sahib, mütəxəssis və alim bir şəxsiyyət olmuşdur [1, s.75]. Vəfatından yeddi il əvvəl qələmə aldığı “Əməlul-Amil” əsərində öz tərcümeyi halında iyirmidən çox kitab və risalə adını vermişdir [2, c.1, s.141-154; 4, s.28]. Şeyx əl-Hürr əl-Amilin bu əsərlərdəki metodu qədim üləmanın qoyduğu metoddur. Seyid Əhməd əl-Hüseyni, Cavad Şəhristani, Hadi Rostekar Muqəddim əl-Cəvhəri, f.f.d. İbrahim Quliyev, dr. Şeyx Cavad Əhməd əl-Bəhadili və dr. Şeyx Hüseyn Əhməd əl-Xuşn kimi həm onun əsərlərini təhqiq etmiş, həm də həyatı və yaradıcılığı barədə araşdırma aparmış alimlərin birdirdiyinə əsasən, Şeyx əl-Hürr əl-Amili istər kitab, istər risalə, istərsə də haşiyə formasındakı təqribən altmış altı³ əsər qələmə almışdır. Bu əsərlər müxtəlif elm sahələrində yazılmışdır [1, s.75; 3, s.41-42]. Burada qeyd etməliyik ki, bir qisim əsərləri haqqında mənbələrdə məlumat olsa da, digər qismi haqqında məlumat mövcud deyil, sadəcə kitabların adları qeyd olunmuşdur. Belə olan surətdə bəzi kitablar haqqında məlumat olmasa da, onların adlarından ortaya çıxan bariz mənalarnı qeyd etmişik. Bəzilərindən isə bariz mənə çıxmadığı üçün onlar haqqında sadəcə adlarını qeyd etməklə kifayətlənmişik. Həmin əsərləri müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a. Təfsir və Qurani-Kərim elmləri haqqında əsərləri

1. “Təfsiru Bəzil-Ayatuş-Şərifə”: Bəzi ayələrin təfsiri haqqında yazdığı əsər [1, s.76; 3, s.42].
2. “İsbatu Təvatiril-Quranil-Kərim”: Adından da məlum olduğu kimi, şeyx bu kitabında Quranın mütəvatir olduğunu isbat etməyə çalışmışdır [16, s. 77; 11, s.42].

2 Bax: “Əməlul-Amil” kitabını təhqiq edən Seyid Əhməd əl-Hüseyni tərəfindən yazılmış müqəddimədə, s.17 .

3 Araşdırmaçı Şeyx Cavad Əhməd əl-Bəhadili 2011-ci ildə yazdığı kitabında əl-Hürr əl-Amilin altmış beş əsrinin olduğunu qeyd etsə də, onun və digər araşdırmaçıların qeyd etmədiyi, lakin Hadi Rostekar əl-Muqəddim əl-Cəvhərinin təhqiq və təshih etdiyi və Şeyx əl-Hürr əl-Amilin əsərləri sırasında qeyd etdiyi “Risalatun fi Təvili Hədisit-Tərci” əsərini də əlavə etmişik.

b. Hədis elminin əhatə dairəsində olan əsərləri

Onun ən parlaq və ən seçkin olduğu elm sahəsi, heç şübhəsiz ki, hədis elmi olmuşdur. Əsərlərinin hamısında hədislərdən istifadə etməsi ilə yanaşı, onun haqqında deyilən “əl-Mühəddis” ləqəbi də onun elmlər içərisində hədis elmində necə böyük mütəxəssis olduğunu göstərir [1, s.75].

1. “Təfsilu Vəsaili-Şiə ilə Təhsil Məsaili-Şəriyyə”: Ən əhəmiyyətli əsəri sayılır, qısaca “Vəsaili-Şiə” adı ilə məşhurdur. Bu əsərinə görə hətta üləmanın yanında “Sahibul-Vəsail” ləqəbi ilə məşhurdur. Əsər on səkkiz il ərzində yazılmışdır [1, s.9; 2, c.1, s.142; 3, s.43; 4, s.28-29; 17, c.18, s.493]. Bu əsəri haqqında ayrıca bir hissədə bəhs edəcəyik.

2. “Təaliq əla Vəsaili-Şiə”: Bu əsəri “Vəsaili-Şiə” kitabıyla əlaqəli yazmışdır. Hədislərdə olan bəzi problemlərin həlli yolunu ortaya qoymuş və bəzi təbirləri izah etmişdir [3, s.43; 9, s.219].

3. “Cəvahirus-Səniyyə fil-Əhadisil-Qudsiyyə”: Şeyx əl-Hürri əl-Amilidən əvvəl başqa biri belə bir kitab təlif edib toplamamışdır. O bu kitabı yazmağa h.q. 1056-cı ildə başlamışdır [3, s.43]. Kitabda həm şiə, həm də sünni qaynaqlarında olan qüdsi hədisləri toplamışdır. Bu kitab M.Əkbərzadə tərəfindən 2008-ci ildə “Qüdsi hədislər” adı ilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir [18, s.21].

4. “Haşiyətu əla əl-Kafi”; 5. “Haşiyətu əla Mən la yəhduruhul-Fəqih”; 6. “Haşiyətu əla ət-Təhzi”; 7. “Haşiyətu əla əl-İstibsar” [3, s.43]: Bu dörd haşiyə “Kutubu-Ərbə” adı ilə məşhur olan əsərlərə yazdığı haşiyələrdir; 8. “Risalətu fi Təvili Hədisit-Tərqi”⁴ [19, s.18].

c. Fiqh elminin əhatəsində olan əsərləri

1. “Bidayətul-Hidayə”: Əshabının ondan bütün halal və haram olanların dəlillərini əhatə edən bir kitab təlif etməsi tələbi əsasında h.q. 1091-ci ildə bu əsəri qələmə almağa başlamışdır. Ona görə də bu əsər vacibat və mühərrimat (vaciblər və halallar) haqqında olan müxtəsər bir risalədir. Xüsusən bu kitabda “Hidayətul-Ummə ilə Əhkamil-Əimmə” adlı kitabının dəlillərini müxtəsər şəkildə göstərmişdir. “Hidayətul-Ummə” isə “Vəsaili-Şiə” kitabının müxtəsərləşdirilərək isnadları və təkrarları çıxarılmış bir müntəxəbəsidir. Dolayısı ilə “Bidayətul-Hidayə” əsəri “Vəsaili-Şiə” kitabının qısaltdılıb sadələşdirilmiş halıdır. Şeyx burada 1535 vacibat və 1448 mühərrimat zikr etmişdir [3, s.43; 4, s.29].

2. “Cudulun Kəbir fil-Mühərrimatir-Ridaiyyə”; 3. “Cudulun Kəbir fi Məsailil-Miras”; 4. “Risalətu-Cümə”: Cümə namazının vacibliyi haqqında yazmış və Şəhid Saninin fikrini dəstəkləmişdir; 5. “Risalətu-Ridaiyyə”; 6. “Risalətu fi Hurməti Şurbit-Tütün”: Tütün çəkməyin haramlığına dair yazdığı risalədir; 7. “Mənzumə fil-Fiqh”: Fiqh haqqında nəzmə çəkdiyi əsəridir və bu əsəri tamamlaya bilməmişdir; 8. “Mənzumə fi Siyağul-Uqud vəl-İqaat”; 9. “Mənzumə fi Məsailir-Rida”; 10. “Mənzumə fi Mənzuhət mail-Bir”; 11. “Mənzumə fil-Məvaris”: Miras məsələləri haqqında araşdırmalarının xülasəsidir [3, s.44]; 12. “Mənzumə fiz-Zəkat”: Zəkat haqqında nəzmə çəkdiyi əsəridir [3, s.45].

13. “Mən la Yəhduruhul-İmam”: Bu əsər “Vəsaili-Şiə” kitabına yazılmış bir fehrəstdir [3, s.45]. İbn Babəvəy Şeyx Saduqun “Mən la Yəhduruhul-Fəqih” əsərinə təlmihlə (göndərmə ilə) kitabın adını “Mən la Yəhduruhul-İmam” qoymuşdur [17, c.18, s.493].

14. “Hidayətul-Ummə ilə Əhkamil-Əimmə”: Bu kitab “Vəsaili-Şiə” kitabının mənbə və təkrarla-

⁴ Bu əsər h.q. 1437-ci (miladi 2016-cı) ildə Qum şəhərində Hadi Rostekar əl-Muqəddim əl-Cövhəri tərəfindən təhqiq, təshih və təliq edilərək mərkəzül-Mustafa (s) tərəfindən çap edilmişdir. Mühəqqiq kitabın 16-18-ci səhifələrində Şeyx əl-Hürri əl-Amilinin əsərlərinin arasında bu əsəri də qeyd etmişdir.

rı çıxarılmış müntəxəbəsi və fehrestidir [3, s.45]. Bu kitab daha çox mütəxəssislər üçün böyük əhəmiyyətə sahibdir, ümumi camaat üçün isə istifadəyə yararlı deyil [17, c.18, s.493].

15. “Təhriru Vəsailu-Şiə və Təhbiru Məsailu-Şəriə” [2, c.1, s.145; 3, s.45]; 16. “əl-Əbhas fi Məsailil-Miras”: Miras məsələləri haqqında bəhsləri və araşdırmaları əhatə edən kitabıdır [3, s.45].

ç. Usulul-Fiqh elminin əhatəsində olan əsərləri

1. “Faidətu fi Həciyyətil-Yəd vət-Təsarruf və innəhu dəlilul-Mulk”; 2. “Fusulul-Muhimmə fi Usulil-Əimmə”: Bir çox babdan ibarətdir [3, s.45]; 3. “Mənzumətun fi Usulil-Fiqh”; 4. “Nəzhədul-Əsmāi fi Hukmil-İcma” [3, s.46]; Əlavə olaraq “əl-Fəvaidut-Tusiyyə” əsərini də bura qeyd edirik⁵ [1, s.77; 3, s.52].

d. Kəlam elminin əhatəsində olan əsərləri

1. “İbtalu Məsələti Umumil-Mənzilə”: Fəlsəfəyə qarşı yazılmış və Mir Damadın gətirdiyi dəlilləri batil etmişdir [3, s.46].

2. “İsbatul-Hudat bin-Nususi vəl-Mucizat”: Bir çox kitabdan topladığı təqribən iyirmi min hədislə və yetmiş min sənədlə Peyğəmbərin (s) və İmamların (ə) tarixi, şənləri və onların möcüzələri haqqında kitab yazmışdır [3, s.46; 10, s.29].

3. “əl-İqaz minəl-Həcəti bil-Burhan əlar-Rəcət”: Təqribən altı yüz hədis və altmış dörd ayə ilə rəcəti isbat edir [3, s.47].

4. “ət-Tənbih vət-Tənzih”: On iki fəsildən ibarətdir. Peyğəmbər (s) və İmamların (ə) səhv və unutqanlıqdan uzaq, təmiz olmasının dəlillərini əhatə edir [3, s.47].

5. “Tənzihul-Məsūm anis-Səhvi vən-Nisyan”: Şeyx Saduqun Peyğəmbər (s) və İmamlara (ə) səhvi caiz bilməsinə cavab olaraq yazmışdır [3, s.47].

6. “Xəlqul-Kafir və ma yunasibuhu”.

7. “ər-Rəddu əla əs-Sufiyyə”: Bilinən adı “İsna Əşəriyyə fir-Rəddi əla əs-Sufiyyə” ilə sufilərə rədiyyə olaraq yazılmışdır. Bu kitabda sufilərə cavab olaraq təqribən min hədis gətirmişdir.

8. “Kəşfut-Təmiyə fi Hukmit-Təsmiyə”; 9. “Munazirətun məə bəzi Uləmail-Ammə”; 10. “ər-Rəddu əla əl-Ammə”; 11. “Mənzumətun fil-Məsailil-Kəlamiiyyə” [3, s.48].

e. Əxlaq elminin əhatəsində olan əsərləri

1. “Risalətun fi Zəmmil-Kəsəti və Mədhil-Qillə”; 2. “Risalətun fil-Vəsiyyəti ilə Vələdihi”; 3. “Kitabun fil-Əxlaq”; 4. “Mənzumətun fil-Əxlaq” [3, s.48].

ə. Rical və bioqrafiya elminin əhatəsindəki əsərləri

1. “Əməlul-Amil”: Onun ən məşhur əsərlərindən biridir. Rical və tarixi cəhətdən mənbə sayılan əsərdir [1, s.322]. Ondan sonra gələn və bu elmlə məşğul olan hər kəs üçün “Əməlul-Amil” kitabı əsas mənbələrdən biri olmuşdür [1, s.80]. O bu kitabı yazması ilə bağlı h.q. 1073-cü ildə yuxu gör-

⁵ Bu əsəri araşdırmaçı Dr. Hüseyn Əhməd əl-Xuşnun öz əsərində “fiqh və üsuli-fiqh elmləri haqqındakı əsərləri” başlığında, digər araşdırmaçı Dr. Cavad Əhməd əl-Bəhadili isə onu “müxtəlif əsərləri” başlığı altında vermişdir. Ona görə biz də bu əsəri iki hissədə təkrar yazmışıq. Bax: əl-Xuşn (2009), s.77; əl-Bəhadili (2011), s.52.

düyünü, yuxuda bir şəxsin ona “Nə üçün bir kitab yazıb adını “Əməlul-Amil fi Uləmai Cəbəli Amil” qoymursan?”, - deyə soruşduğunu və cavabında bu alimlərin hamısını tanımadığını, əsərlərini və onların əhvallarını bilmədiyini söyləmişdir. Sonra isə bu yuxunun şeytan vəsvəəsi və ya nəfsin təxəyyülü olduğunu fikirləşmiş, həmçinin yuxu şəri höccət olmadığı üçün bunu yerinə yetirməmişdir [1, s.326; 2, c.2, s.370]. Lakin ölümündən yeddi il öncə h.q. 1097-ci ildə - həmin yuxunu gördüyü ildən iyirmi dörd il sonra bu fikir yenidən ağına gəlmiş, alimlərin bioqrafiyasının bir kitabda mövcud olmaması, onların hansı hallarda olması və gözəl işlərinin xatırlanması, məqamlarını və şənlərini açıqlayan rəvayətlərin gəlməsi kimi səbəblər onu bu əsəri yazmağa vadar etmişdir [1, s.326]. O, kitabını iki qismə bölmüşdür. Birinci qismdə Cəbəli Amil alimlərinin tərcümeyi halını, əsərlərini və s. yazmışdır, bu bioqrafiyaların sayı iki yüz on dördür [1, s.327; 3, s.48]. İkinci qismdə isə Cəbəli Amil bölgəsindən olmayan, öz dövrünə görə mütəəxxir olan, Şeyx Tusidən əvvəl və onun zamanına yaxın dövrdə yaşamış (müqaribun), onun müasiri olmuş (muasirun) alimlərin bioqrafiyasını yazmışdır. Onların sayı min yüz qırx yeddidir [1, s.327; 3, s.49]. Kitabın tam adı “Əməlul-Amil fi Uləmai Cəbəli Amil” olsa da, “Əməlul-Amil” adıyla məşhurdur [1, s.327]. Hətta bu əsərinə görə o, bir çox rical, bioqrafiya və fehrest kitablarında “Sahibul-Əməl” ləqəbi ilə də tanınır [1, s.9]. Bu kitaba çox sayda təkmilə və təliqlər yazılmışdır. Diqqətimizi çəkən təliqlərdən biri də həm əslən Azərbaycanlı, həm də böyük alim olması ilə Əllamə Mirzə Abdullah Əfəndi ət-Təbrizinin (v. 1130/1719) yazdığı “Təliqətu Əməlil-Amil” kitabıdır [10, s.217]. Bu kitabda Əllamə Əfəndi Şeyx əl-Hürri əl-Amiliyə məxsus olan “Əməlul-Amil” kitabının bir əlyazma nüsxəsində Şeyxin öz əlyazması ilə nüsxənin arxa tərəfində “Əməlul-Amil” kitabının birinci qismində olan alimlərin sayının (təkrarsız) iki yüz doqquz nəfər olduğunu, onların əsərlərinin sayının isə təqribən üç yüz doxsan olduğunu, ikinci qismdəki alimlərin (təkrarsız) sayının min yüz on nəfər və onların əsərlərinin sayının isə min beş yüz iyirmi yeddi olduğunu yazdığını bildirmişdir. Həmçinin Əllamə Əfəndi Şeyxin bu əlyazmasını nəql etməkdən əlavə, onun “Əməlul-Amil” kitabını h.q. 1096-cı ildə yazmağa başladığını qeyd etmişdir [1, s.329; 20, s.67]. “Əməlul-Amil” əsərinə bir çox tətimmə və təkmilə yazılmışdır, onların ən məşhuru isə Seyid Həsən Sədr əl-Kazimi əl-Amilinin yazmış olduğu “Təkmilətu Əməlil-Amil” əsəridir [1, s.343].

2. “ər-Rical” – “Risalətu fi Əhvalil-Məmduhinə vəl-Məzmumin” [2, c.1, s.144; 3, s.49].
3. “Risalətu fi Əhvalih”: Öz tərcümeyi-halını yazdığı risalədir [3, s.49].
4. “Risalətu fi Əhvalis-Səhabə”: Səhabələr haqqında yazdığı bioqrafiya əsəri; 5. “Risalətu fil-İcazat” [2, c.1, s.144]; 6. “Təzkirətu-Mutəbəhhirin fil-Uləmail-Mutəəxxirin” [3, s.49].

f. Ədəbiyyat, dilçilik və şeir

1. “Divanul-Hurr əl-Amili”: İyirmi min beytdən ibarət bir divandır, əksəriyyəti Peyğəmbər (s) və İmamlara (ə) həsr edilən mədhələrdir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz mənzumələri elə bu divandadır [3, s.49].
2. “Divanul-İmam Zeynil-Abidin”: Hindistan çapı mövcuddur [3, s.51].
3. “əl-Ərəbiyyətu-Uluyviyyə vəl-Luğətu-Mərviiyyə” [3, s.51]: Bu kitabda ərəb dili, nəhv və sərf elmləri, Quranda olan sözlərin lüğəvi təfsirləri və açıqlamalarından bəhs edir [1, 274-275].
4. “Mənzumətu fil-Məsailin-Nəhviyyə”: İbn Malikin “Mənzumətu-Əlfiyyə” əsərinin əsasında etdiyi münazirədir [3, s.52].

5. “Mənzumətun fi İlmis-Sərf vəl-İştiaq”: Morfologiya və etimologiya elmləri haqqında nəzm edib qələmə aldığı əsərdir [3, s.52].

6. “Mənzumətun fi Qəvaiddil-Xətt vəl-Kitabə”: Xəttatlıq və yazı yazma qaydaları haqqında nəzmə çəkdiyi əsərdir [3, s.52].

g. Dua kitabları

1. “Risalətul-Ədiyyə”: Duaları yazdığı risalədir [3, s.52].

2. “əs-Sahifətus-Saniyyə”: İmam Səccadın (ə) “əs-Səhifətus-Səccadiyyə” kitabında olmayan, lakin İmam Səccada (ə) nisbət verilən duaları bu kitabda toplamışdır [3, s.52].

ğ. Müxtəlif elm sahələri (Riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, tarix və s.)

1. “əl-Fəvaiddut-Tusiyyə”: Bu kitabda fiqhi istidlal mətləblərini əhatə edən yüz ədəd faydadan danışmışdır [1, s.77; 3, s.52]. Bəzi müşkül hədislər və Tusda ondan soruşulan çətin məsələlər haqqındadır [17, c.18, s.493]. Bu əsərdə üsulilərə qarşı tənqidlərini çox açıq və mötədil şəkildə dilə gətirmişdir [9, s.219].

2. “Məqtəllul-Hüseyn (ə)”: İmam Hüseyinin (ə) qətl edilməsi haqqında kitabıdır.

3. “Mənzumətun fit-Tarixin-Nəbi (s)”: İslam Peyğəmbərinin (s) tarixi haqqında nəzmə çəkilmiş əsəridir.

4. “Mənzumətun fi elmin-Nucum vəl-Fələk”: Ulduzlar və astronomiya elmi haqqında nəzmə çəkdiyi əsəridir.

5. “Mənzumətun fi Məsailil-Həndəsə”: Həndəsə elminin məsələləri haqqında nəzmə çəkdiyi əsərdir. Bu əsər əvvəldə bəhs etdiyimiz iyirmi min beytlik divanının əhatəsindədir [3, s.52].

6. “Kitabun fil-Məzar”: Ziyarət yerləri haqqındakı kitabıdır.

7. “Mənzumətun fi Məvalidil-Əimmə (ə) və Vəfəyatihim və Mənaqibihim”: İmamların (ə) doğulması, ölümləri və onların fəzilətləri haqqında nəzmə çəkilmiş əsəridir. “Məktəbətul-Hurr”, yəni əl-Hürr kitabxanasında onun divanından olan bir hissə var və həmin hissədə bu mənzumənin əlli səkkiz beytlik bir parçası yer almaqdadır. Əbul-Həsən əs-Sədrin əlyazısı ilə olan bir kamil nüsxə isə Seyid Sadiq əs-Sədrin yanındadır [3, s.53].

2.2. “Vəsailuş-Şiə” əsəri

Bu əsərin əsl adı “Təfsilu Vəsailiş-Şiə ilə Təhsili Məsailiş-Şəriyyə” olmasına baxmayaraq elm əhlinin yanında daha çox “Vəsailuş-Şiə ilə Təhsili Məsailiş-Şəriyyə” adı önə çıxmış və dildə çox deyilərək “Vəsailuş-Şiə” və ya “əl-Vəsail” adı ilə məşhur olmuşdur [3, s.57; 4, s.28; 17, c.18, s.493]. Bu kitab hədis topluları içərisində fəqihlərin və hədis elmi ilə məşğul olanların müraciət etdiyi ən əsas toplulardan biridir. Bu və digər səbəblərdən bu kitab onun yazdığı əsərlər içərisində ən üstün və ən məşhurdur [1, s.372]. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, o, elə bu kitabına görə “Sahibul-Vəsail” ləqəbi ilə tanınmışdır [1, s.9; 21, s.219]. Şeyx əl-Hürr əl-Amili bu əsəri on səkkiz il ərzində yazmışdır [3, s.57; 4, s.29; 9, s.219]. Əsərini bir sıra səbəblərə görə təlif etmişdir:

1. Şeyx əl-Hürr əl-Amili “Vəsailuş-Şiə” kitabının müqəddiməsində bu barədə bir neçə səbəb

sıralayır. Onun sözlərinə görə, elm və əməldə kifayət edən, özündə şəri məsələlərə dair hədisləri və alimlərimizin açıqca dəlilləri ilə səhih olan etibarlı kitablarda rəvayət olunmuş fəri hökümlərin dəlillərini əhatə edən bir kitab yazmasını çox tələb etdilər. Bu da onun əzmini bu kitabı yazmağa yönəltməsinə səbəb oldu [3, s.57; 21, c.1, s.4].

2. Şiələr üçün müraciət edə biləcəkləri bir kitab yazmaq onun məqsədlərindən biri idi [3, s.58].

3. Onun məqsədlərindən biri fərqli-fərqli kitablarda olan əxbar (hədislər) və müxtəlif seçimləri bir yerə toplanaraq asan nəticə hasil edilə bilməsi və uzun olmayan bir hədis kitabı yazmaq idi. Savab məqsədi ilə təkrarları çıxarmışdır. [3, s.58].

4. Əhli-Beytdən (ə) gələn hədisləri məqsədli şəkildə ayıraraq onları fiqhi hökmlər, vaciblər, sünnələr, dini ədəb-ərkan qaydaları və dünyəvi ədəb qaydaları şəklində verməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur [3, s.58].

5. Gələn əxbar arasında yaxın vəchləri və təvilləri toplayaraq qeyd etmək də onun məqsədi idi [3, s.58].

Digər hədis topluları “əl-Vafi”, “əl-Bihar” və başqaları kimi “Vəsailuş-Şiə” kitabı da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu kitabdakı hədislərin sayı 35.850-yə çatmışdır [3, s.58]. Şeyx əl-Hürri əl-Amili şiələrin əsas hədis kitabları olan “Kutubu-Ərbə” və onlardan başqa çox sayda etibarlı kitablara əsaslanaraq bu əsəri qələmə almışdır [3, s.59; 17, c.18, s.493]. Şeyx əl-Hürri əl-Amilinin bu toplusu müasiri olduğu Əllamə Feyz əl-Kaşaninin “əl-Vafi” və Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisinin “Biharul-Ənvar” kitablarına nisbətən fərqli cəhəti vardır. Əllamə Məhəmməd Möhsün Feyz əl-Kaşani “əl-Vafi” kitabında yalnız “Kutubu-Ərbə”də olan hədisləri toplamaqla kifayətlənmişdir, həmçinin bu əsər Şeyx Kuleyninin “əl-Kafi” kitabına şərhdir [18, s.279]. Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi “Biharul-Ənvar” əsərinə “Kutubu-Ərbə”dən başqa kitablardakı hökmləri əhatə etməyən hədisləri toplamaq üçün 18 il çalışmışdır [3, s.59]. Həmçinin araşdırmaçıların qeyd etdiklərinə əsasən, Əllamə əl-Məclisi bu əsərində “Kutubu-Ərbə”dən sadəcə Şeyx Kuleyninin “əl-Kafi” əsərindən hədis toplamışdır [4, s.59]. Elə bu və bu kimi səbəblərdən ötrü Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürri əl-Amilinin “Vəsailuş-Şiə” əsəri onlara nisbətən fərqli mənbələrdən topladığı hədislər, onları təsnif və tərtib etməsi baxımından özünəməxsusluğu ilə seçilir [3, s.59]. Bu əsərin böyük elmi əhəmiyyətinin göstəricisi olan başqa amillər də vardır. Əhkama aid hədisləri əhatə etməsi, gözəl şəkildə babları sıralaması və geniş hədis bazasına sahib olması onun əhəmiyyətli tərəflərindəndir. Həmçinin rəngarəng fiqhi istidlalları, xüsusən də müxtəlif rəvayətləri və böyük fəqihlərin sözlərini cəm etməsi, Əhli-Beytin (ə) hədislərinin nəql olunduğu böyük toplulara vasitəli və vasitəsiz şəkildə əsaslanmasını bura aid edə bilərik. Hətta həmin kitabların içində “Mədinətul-Elm” kitabı kimi usulul-məfqudə adlanan itmiş usul kitablarından olanlar da vardır. Bundan əlavə kitabın xatəməsində “Kutubu-Ərbə”nin müəlliflərinin öz kitablarında yazdıqları rəvayət təriqini, böyük bir siyahıda isə hədis rəvayətlərini əbcəd hərflərinə görə və “Vəsailuş-Şiə” kitabının özündə öz şeyxlərini qeyd etmişdir. Bu kitabın əhəmiyyətinə dair daha bir çox müsbət xüsusiyyətlər mövcuddur [3, s.61].

Kitabını əsasən fiqh bablarına görə təharətdən diyətə qədər sıralama ilə tərtib etmişdir [18, s.267; 9, s.219]. Müxtəlif nəql yollarını qeyd etməklə birgə hədislərin sənədləri tam şəkildə yazılmışdır. Müəllif bir sıra məqamlarda, xüsusən də ixtilafli mövzularda öz fikir və görüşlərini bildirmişdir. Bu əsərdəki hədisləri sadəcə Peyğəmbərdən (s) deyil, Əhli-Beytdən (ə) də nəql etmişdir. Metod olaraq müəllif nəql

etdiyi hədislərin əvvəlcə hansı kitabdən olduğunu qeyd etmiş, sonra isə hədisin tam sənədini nəql etmişdir. Bu əsər onu oxuyanlar üçün də bir çox faydalar daşıyır. Hədis öyrənmək istəyini artırır. Xüsusən gözəl tərtibi ilə mövzu ilə əlaqəli hədislərin öyrənilməsinə rahatlaşdırdığı üçün hədis öyrənmək daha asan hala gəlir. Kitabın təsnifi və tərtibi daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi fiqhi bablar əsasında aparılmışdır. Kitabın mövzularını araşdırmaçı alim f.f.d. İbrahim Quliyev yazmışdır:

“1.Kitabüt-təharət; 2.Kitabüs-salat; 3.Kitabüz-zəkat; 4.Kitabül-xums; 5.Kitabüs-siyam; 6.Kitabül-etikaf; 7.Kitabül-həcc; 8.Kitabül-cihad; 9.Kitabu əmr bil-məruf və nəhy anil-münkər; 10.Kitabüt-ticarət; 11.Kitabür-rəhn; 12.Kitabül-hicr; 13.Kitabüz-zaman; 14.Kitabüs-sülh; 15.Kitabüş-şirkət; 16.Kitabül-müzaribə; 17.Kitabül-müzariə vəl-müsaqat; 18.Kitabül-vədiyyə; 19.Kitabül-ariyə; 20.Kitabül-icazə; 21.Kitabül-vəkalət; 22.Kitabül-vüquf vəs-sədəqat; 23.Kitabüs-sükna vəl-hədis; 24.Kitabül-hibat; 25.Kitabüs-sibq vər-rimayə; 26.Kitabül-vasaya; 27.Kitabün-nikah; 28.Kitabüt-talaq; 29.Kitabül-xuli vəl-mübarat; 30.Kitabüz-zihar; 31.Kitabül-ila vəl-kəffarat; 32.Kitabül-lian; 33.Kitabül-itq; 34.Kitabüt-tədbir vəl-mükatəbə vəl-istilad; 35.Kitabül-iqrar; 36.Kitabül-cüalə; 37.Kitabül-iman; 38.Kitabün-nəzr vəl-əhd; 39.Kitabüs-sayd vəz-zəbaih; 40.Kitabül-ətimə; 41.Kitabül-qəsb; 42.Kitabüş-şüfə; 43.Kitabu ihyail-məvat; 44.Kitabül-lüqtə; 45.Kitabül-fəriz vəl-məvaris; 46.Kitabül-qəza; 47.Kitabüş-şəhadət; 48.Kitabül-hüddud; 49.Kitabül-qisas; 50.Kitabüd-diyat” [18, s.268].

Kitabın bir çox təliq, haşiyə və şərhləri, həmçinin kitabla əlaqəli bir çox əsər vardır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin bəzi əsərləri bu kitabla əlaqədardır. Onları və müəllifdən başqa şəxslərin yazdıqları əsərləri qeyd edək:

Müəllif əl-Hürr əl-Amilin bu barədə olan əsərləri: 1. “Təhriru Vəsaili-Şiə və Təhbiru Məsaili-Şəriyyə”; 2. “ət-Təliq əla əl-Vəsail”.

Digərlərinin onun kitabı ilə əlaqəli yazdıqları əsərlər: 1. Şeyx Məhəmməd əl-Hüseyni əş-Şirazi ən-Nəcəfinin “ət-Təliqətu əla Kitabiz-Zəkat minəl-Vəsail”i; 2. Seyid Şərifud-Din Əli əl-Hüseyni əl-Mərəşi əl-Hairinin “ət-Təliqətu əla Kitabül-Məzar minəl-Vəsail”i; 3. Şeyx əl-Hürr əl-Amilin müasiri olmuş Şeyx Yusuf ibn Məhəmməd əl-Bəhrani əl-Huveyzinin “Şərhu Təfsili Vəsaili-Şiə”si; 4. Məhəmməd Rəzi əl-Qəzvininin “Şərhu Təfsili Vəsaili-Şiə”si; 5. Şeyx Yusuf əl-Bəhraninin müasiri olmuş Şeyx Məhəmməd ibn Əli ibn Abdun-Nəbi ibn Məhəmməd ibn Süleyman əl-Məqabi əl-Bəhraninin “Şərhu Təfsili Vəsaili-Şiə”si; 6. Seyid Həsən Sədrud-Din əl-Kaziminin “Şərhu Təfsili Vəsaili-Şiə”si; 7. Şeyx Həsənə aid “Şərhu-Vəsail”; 8. Şeyx Məhəmməd ibn Süleyman əl-Məqabi əl-Bəhraniyə aid “Məcməul-Əhkam”; 9. Seyid Əbu Məhəmməd əl-Həsən ibn Əllamə əl-Hadiyə aid “Şərhu Vəsaili-Şiə”; 10. Sahibul-Cəvahirin nəvəsi Şeyx Əbdus-Sahibə aid “əl-İşarat vəd-Dəlail əla ma Təqəddəmə və Yəti minəl-Vəsail”; 11. əl-Muhəddis Əllamə Mirzə Hüseyin Nuriyə aid “Mustədrəkul-Vəsail və Mustənbətul-Məsail” təqribən 23 min hədisi əhatə edir və çox dəyərli bir əsərdir. Bunlardan başqa da bir çox əsərlər mövcuddur [3, s.72-81; 18, s. 270].

Müxtəlif zamanlarda nəşr edilmiş kitab yenidən h.q. 1414-cü ildə Əbdurrəhim ər-Rəbbani əş-Şirazin yazdığı təliqlə Muəssəsətu Alil-Beyt (ə) tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu çap otuz cildəndən ibarətdir [4, s.29]. Bundan əvvəlki çapı isə h.q. 1409-cu ildə Cavad Şəhristaninin yazdığı müqəddimə ilə Muəssisətu Alil-Beyt (ə) tərəfindən otuz ciddə nəşr edilmişdir, kitabın mətninə aid vərəqlərin sayı on dörd min səhifədir, 112 səhifə isə nəşrin müqəddiməsidir [3, s.83].

Nəticə

İslamın və şiəliyin ən böyük alimlərindən biri olmuş, Azərbaycan və İslam tarixinin ən önəmli dövlətlərindən olan Səfəvilər dövlətində Şeyxülislamıq və qazi əl-qüzetliq məqamlarına qədər yüksəlmiş Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr əl-Amilinin həyatı, elmi fəaliyyəti və əsərlərini araşdırdıqdan sonra görürük ki, h.q. 11/12-ci əsrlərdə yaşamış bu dəyərli şəxsiyyət görkəmli alim, zöhd və təqva sahibi olmuş, dövrünün böyük ustadlarından dərs almışdır. Onun müasiri olan alimlərdən icazət aldığı və icazət verdikləri olmuşdur. Onların içində dövrünün ən böyük alimlərindən olan Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi də vardır. Azərbaycanlı olan əl-Mühəqqiq Ağa Hüseyin ibn Cəmələddin əl-Xansari kimi böyük şəxsiyyətlərdən də icazət almışdır, bu da onun hədis elmində nəhəng alim olduğunu göstərir. Xüsusən “əl-Mühəddis” ləqəbi ilə məşhurlaşmasına və ən görkəmli əsərlərini hədis elmi sahəsində yazmasına baxmayaraq, bu dahi şəxsiyyət bir çox sahədə mütəxəssis olmuş və dəyərli əsərlər ortaya qoymuşdur. Həmçinin təkə din elmləri sahəsində deyil, müxtəlif dünyəvi elmlərdə də dərin bilgi sahibi olmuşdur. Onun “Əməlul-Amil” kitabına böyük Əllamə Ağa Mirzə Abdullah Əfəndi ət-Təbrizinin də təliq yazması və bu tədqiqatın nəticəsi olaraq belə böyük şəxsiyyətlərin gördüyü işlərin işiq üzü görməsi çox önəmlidir. Onun əsərlərinin ən məşhuru olan “Vəsailuş-Şiə” əsəri haqqında isə nəticə olaraq bu əsərin günümüzə qədər, demək olar ki, bütün fəqih və mühəddislərin müraciət etdiyi əsas hədis kitablarından biri olduğunu qeyd edə bilərik. Bu əsərin İslam elmləri, xüsusilə, hədis və fiqh elmləri çərçivəsində çox böyük dəyəri vardır. Bu bərədə daha çox araşdırma aəarılmamasına, Şeyx əl-Hürr əl-Amilinin digər əsərlərinin və Azərbaycanla əlaqəli olan digər böyük İslam alimlərinin əsərlərinin tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. əl-Xuşn Huseyn Əhməd. əl-Hurr əl-Amili Məvsuətu əl-Hədis və əl-Fiqh və əl-Ədəb. Beyrut: Darul-Mələk, 2009.
2. əl-Amili Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr. Əməlul-Amil (2 cildə). Bağdat/Nəcəf : Məktəbətul-Əndəlus/Mətbuətul-Adab, h/q.1385.
3. əl-Bəhadili Cavad Əhməd. əl-Hürr əl-Amili və Mənhəcəhu fi təfsili Vəsaili-Şiə, Şəbəkətul-Fikr. Nəcəful-Əsrəf, 2011, Bu <http://alfeker.net/library.php?id=3024> mənbədən tapılıb.
4. Quliyev İbrahim. Əllamə Məclisi və onun “Biharul-Ənvar” əsərinin hədis tarixində yeri. Bakı: Nurlar, 2018.
5. əl-Qummi Şeyx Abbas. əl-Kuna və əl-Əlqab (3 cildə). Tehran: Mənşurat Məktəbətis-Sədr, h/q.1397.
6. əl-Amili Məhəmməd ibn Həsən əl-Hürr. (Təhqiğ edənin müqəddiməsi) Vəsaili-Şiə (30 cildə). Təhqiğ edən: Cavad Şəhristani. Qum: Muəssəsətu Alil-Beyt, h/q.1409.
7. əl-Amili Seyid Möhsün əl-Əmin. Əyanu-Şiə (12 cildə). Beyrut: Darut-Təarif, h/q.1403/1983.
8. əl-Amili Zeynüd-Din ibn Əli əş-Şəhid əs-Sani. Şərhul-Lümə (10 cildə). Qum: İntişarat Dovri-Çapxaneyi Əmir, h/q.1410.
9. Uyar Mazlum. İmamyyə Şiasında Düşünce Ekolləri Ahbarilik. İstanbul: Ayışığıkitapları, 2000.
10. Quliyev İbrahim. Azərbaycan Hədisşünaslığının İnkişaf Tarixi. Bakı: Tuna, 2019.
11. əl-Məclisi Əllamə Məhəmməd Baqir. Biharul-Ənvar (110 cildə). Muəssəsətu-Vəfa, h/q.1403/1983.
12. əl-Amili Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr. Vəsaili-Şiə (30 cildə). Qum: Muəssəsətu Alil-Beyt, h/q.1414.
13. ət-Tehrani Ağa Bozorc. əz-Zəriə ilə Təsanifi-Şiə (25 cildə). Qum: İsmailiyyan, h/q.1408.
14. əl-Huseyni Seyid Əhməd. Tələmizətul-Əllamə əl-Məclisi. Qum: Məktəbətul-Ayətullah əl-Mərəşi əl-Ammə, h/q.1410/1989-90.
15. əl-Bəhrani Şeyx Yusuf. Luluətul-Bəhreyn. Beyrut: Məktəbətul-Fəxavi, h/q. 1429/2008.
16. əl-Amili Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr. (Təhqiğ edənin müqəddiməsi) «Əməlul-Amil» (2 cildə), (Təhqiğ edən: Seyid Əhməd əl-Hüseyni). Bağdat/Nəcəf: Məktəbətul-Əndəlus/Mətbuətul-Adab, 1385.
17. Algar Hamid. TDV İslam Ansiklopedisi (46 cildə). İstanbul: Türkiyə Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
18. Quliyev İbrahim. Hədisşünaslığın Əsasları. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2013.
19. əl-Amili, Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr. Risalətu fi Təvili Hədisit-Tərci. Qum: Mərkəzul-Mustafa, h/q.1437.
20. Əfəndi Mirzə Abdullah. Təliqətu Əməlil-Amil. Qum: Məktəbətul-Ayətullah Mərəşi, h/q.1410.
21. əl-Amili Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Hürr. Təfsilu Vəsaili-Şiə ilə Təhsili Məsaili-Şəriyyə (30 cildə). Qum: Muəssəsətu Alil-Beyt (ə), h/q.1409.